

ORIGINAL ARTICLE

A meta-analysis of the challenge of truth or trope of verse 38 of Surah Al-An'ām among contemporary religious researchers

Abbas Mosalai pour¹, Omid Shafii², Haniyeh Sadeghi^{3*}

1. Associate Prof., Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Islamic Studies and Guidance, Imam Sadegh (AS) University, Tehran, Iran.
2. Assistant Prof., Faculty of Political Science, Imam Sadegh University, Tehran, Iran.
3. PhD Student in Quranic and Hadith Sciences, Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Islamic Studies and Guidance, Imam Sadegh (AS) University, Tehran, Iran.

Correspondence:
Haniyeh Sadeghi
Email: hony.sadeghi@yahoo.com

Received: 15 May 2023

Accepted: 19 Mar 2024

How to cite

Mosalai pour, A., Shafii, O & Sadeghi, H. (2023). A meta-analysis of the challenge of truth or trope of verse 38 of Surah Al-An'ām among contemporary religious researchers. Journal of Qur'anic Interpretation and Language, 12(1), 85-94.
(DOI: [10.30473/quran.2024.67920.3269](https://doi.org/10.30473/quran.2024.67920.3269))

ABSTRACT

This research aims to investigate the opinions of contemporary scholars of the Holy Quran, under verse 38 of Surah al-An'am or related concepts in the time frame of 1392-1400, using the meta-analysis method. Because systematic review, evaluation and targeted review of researches is a step towards the growth of researches in different fields of human knowledge. The findings and results of the research showed that the difference of opinion in the explanation and interpretation of this verse goes back to not specifying the truth or what is permitted in this verse and related verses at the very beginning of the discussion; At this time, most efforts have been made for the semantics of the words "Umm", "Umma", "Daba" and "Tayer" by the researchers in the fields of Quran and Hadith sciences, but the search for the meaning of the combination "nations like you" and its related concepts is of interest to the researchers. It has been Islamic philosophy and theology. In the investigated researches, due to the mere mention of the opinions of previous commentators and in some cases, the proposal of questions and possible answers, almost a detailed and all-round explanation for the application of different forms of truth or permission in the noble verse, in different areas of life and human needs today, was not observed.

KEYWORDS

Holy Qur'an, Man and creatures, meta-analysis, Nations like you, Truth and trope.

پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن

سال دوازدهم، شماره اول، پیاپی بیست و سوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۲ (۸۵-۹۴)

DOI: 10.30473/quran.2024.67920.3269

«مقاله پژوهشی»

فرا تحلیل چالش حقیقت یا مجاز آیه ۳۸ سوره مبارکه الأنعام در میان پژوهشگران دینی معاصر

عباس مصلاهی پور^۱، امید شفیعی^۲، حانیه صادقی^۳*

چکیده

این پژوهش درصدد است، با استفاده از روش فراتحلیل به بررسی نظرات پژوهشگران معاصر قرآن کریم، ذیل آیه ۳۸ سوره مبارکه الأنعام یا مفاهیم مرتبط با آن در محدوده زمانی سال‌های ۱۳۹۲-۱۴۰۰ بپردازد؛ زیرا مرور نظام‌مند، ارزیابی و بررسی هدفمند پژوهش‌ها گامی در جهت رشد تحقیقات در حوزه‌های مختلف دانش بشری است. یافته‌ها و نتایج تحقیق نشان داد، اختلاف نظر در شرح و تفسیر این آیه به عدم مشخص کردن حقیقت یا مجاز در این آیه و آیات مرتبط با آن در همان ابتدای بحث باز می‌گردد؛ این درحالیست که بیشترین تلاش برای معنانشناسی واژگان «أم»، «أمة»، «دابة» و «طائر» توسط پژوهشگران حوزه‌های علوم قرآن و حدیث انجام شده است ولی پی‌جویی معنای ترکیب «أمم أمثالکم» و مفاهیم مرتبط با آن، مورد توجه محققان فلسفه و کلام اسلامی بوده است. در پژوهش‌های مورد بررسی، به دلیل اکتفا به ذکر نظرات مفسران پیشین و در برخی موارد، طرح سؤال و جواب‌های محتمل تقریباً تبیین دقیق و همه جانبه‌ای برای کاربردهای مختلف حقیقت یا مجاز در آیه شریفه، در عرصه‌های مختلف زیست و نیازمندی‌های بشر امروزی، مشاهده نشد.

واژه‌های کلیدی

آیه ۳۸ سوره مبارکه الأنعام، أمم أمثالکم، انسان و موجودات، حقیقت و مجاز، فراتحلیل.

۱. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه امام صادق(ع)، تهران، ایران.
۲. استادیار گروه علوم سیاسی، دانشگاه امام صادق(ع)، تهران، ایران.
۳. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه امام صادق(ع)، تهران، ایران.

نویسنده مسئول:

حانیه صادقی

رایانامه: hony.sadeghi@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۹

استناد به این مقاله:

مصلاهی پور، عباس؛ شفیعی، امید و صادقی، حانیه (۱۴۰۲). فراتحلیل چالش حقیقت یا مجاز آیه ۳۸ سوره مبارکه الأنعام در میان پژوهشگران دینی معاصر. پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن، ۱۲(۱)، ۸۵-۹۴.

(DOI:10.30473/quran.2024.67920.3269)

مقدمه

برای فهم مراد آیات الهی ضروری است تا با شناسایی، بازخوانی، تبیین و آشکارسازی واقعیات، به مشخص نمودن نسبت آن با حقایق پرداخت. درباره آیه ۳۸ سوره مبارکه الأنعام، شواهد حاکی از آن است که رویکردهای پژوهشگران دینی معاصر ذیل این آیه شریفه تقریباً همان چیزی است که در گذشته نیز مورد توجه مفسران قرآن کریم بوده است. لذا غلبه داشتن قضیه فی الواقع در معنای آیه را تأیید می‌کنند، اما از آنجایی که روش فراتحلیل جایگاه ویژه‌ای در پژوهش‌های هدفمند دارد مطالعه مقالات نوشته شده در یک دهه اخیر در ارتباط با آیه ۳۸ سوره مبارکه الأنعام و مفاهیم وابسته به آن، حاکی از ضرورت مطالعات بین‌رشته‌ای در میان پژوهشگران دینی معاصر و تلاش برای فهم روش‌های قابل اجرای آن در متون دینی است. به‌گونه‌ای که مفاهیم عمیق قرآنی را به سطح کاربردی کردن این مفاهیم در زندگی بشری سوق دهند و یا حتی برای رسیدن به سطوح عمیق‌تر و با عنایت به دست یافتن به راه‌حل‌های مسائل پیچیده بشر امروزی، به دنبال سطح اثرگذار آن باشند. از این‌رو، مفهوم‌شناسی این آیه و معانی مرتبط با آن، با استفاده از روش فراتحلیل می‌تواند، سطح اثرگذار آنچه را که حقیقت یا مجاز دانسته می‌شود، بر تربیت و آگاهی‌های ثمربخش انسان مشخص نماید و داده‌های این پژوهش را برای پژوهشگران آتی، به سمت توسعه این‌گونه آگاهی‌ها میسر سازد. ۱.

پیشینه پژوهش

پرداختن به بحث حقیقت و مجاز در آیه ۳۸ سوره مبارکه الأنعام با استفاده از روش فراتحلیل تاکنون مورد توجه پژوهشگران نبوده است. ۲ اما مطالعات در حوزه علوم قرآن و حدیث، فلسفه و کلام اسلامی تاکنون پژوهش‌های متعددی را درباره مفاهیم مرتبط با این آیه و یا شبیه آن با روش‌های توصیفی-تحلیلی انجام داده‌اند که شاخص‌ترین آن‌ها عبارت است از (برومند، محمدحسین؛ امیر جودوی؛ سامیه شهبازی، ۱۳۹۸ش).

روش‌شناسی پژوهش

اصطلاح فراتحلیل ۳ ابتدا در سال ۱۹۷۶ م توسط جین گلاس ۴ در انجمن پژوهشی آموزشی امریکا به کار رفت. فراتحلیل، اثرگذارترین شیوه برای شفاف کردن نتایج متضاد در مجموعه‌ای از آثار تجربی، شبیه به گزارش‌های تجربی، و دارای فایده‌های منحصر به فرد نسبت به

بررسی‌های کیفی است (هانت و اشمیت، ۱۹۹۰م؛ رزنتال، ۱۹۹۱م)؛ (سهرابی‌فرد، ۱۳۸۵ش). در روش فراتحلیل، روش و نتایج هر مقاله به دقت خوانده می‌شود و سپس با ارزیابی آشکار می‌گردد که چگونه متغیرهای مستقل و وابسته قابل اجرا خواهند بود (سهرابی‌فرد، ۱۳۸۵ش). با استفاده از این روش که نوعی مطالعه نظام‌مند، تحلیلی و ثانویه است، به سؤالاتی پاسخ داده می‌شود که مطالعات اولیه قادر نیستند به آن پاسخ دهند. گلاس که بنیان‌گذار روش فراتحلیل است معتقد است: فراتحلیل، تحلیل تحلیل‌هاست. بر این اساس وی در این روش، تحلیل‌هایی که درباره یک موضوع انجام شده است، گردآوری نموده و مجدداً مورد تحلیل قرار می‌دهد. لذا پژوهش‌ها در یک طیف خاص از ضعیف به قوی دسته‌بندی می‌شوند (ولف، ۱۹۸۶م).

ضرورت و اهمیت فراتحلیل

به دلایل ذیل فراتحلیل جایگاه ویژه‌ای در پژوهش‌های هدفمند دارد:

۱. حجم زیاد و فزاینده تحقیقات و نیاز به تلخیص همراه با ترکیب آن‌ها؛
۲. وجود ناسازگاری‌ها، تعارضات یا تناقضاتی در نتایج تحقیقات و ضرورت حل آن‌ها؛
۳. تعیین و تشخیص حوزه‌های مطالعاتی مسأله‌دار؛
۴. خلاصه کردن مطالعات؛
۵. شناسایی حوزه‌های تحقیقاتی که محققان گذشته به آن نپرداخته‌اند؛
۶. به وجود آوردن ارتباط جدید بین مطالعات (ایزانلو و حبیبی، ۱۳۹۰م).

بر این اساس می‌توان انتظار داشت تا با کنار هم قرار دادن و ترکیب رویکردهای به ظاهر تکراری یا حتی غیر قابل توجه، یک تصویر کلی را از نتایج سال‌ها اقدام پژوهشی آشکار ساخت. به‌ویژه در حوزه مطالعات قرآنی روش فراتحلیل (کیفی) می‌تواند افق‌های جدیدی را در زمینه موضوعات حساس و اثرگذار جوامع انسانی دنبال کند. در همین راستا جداول (شماره، ۱۳-۱) به بررسی و ترکیب داده‌های پژوهش‌های اصلی و فرعی مرتبط با آیه شریفه «و ما من دابة فی الارض ولا طیر یطیر یجناحیه الا امم امثالکم ما فرطنا فی الکتب من شیء ثم الی ربهم یحشرون» (هیچ جنبنده‌ای در زمین و هیچ پرنده‌ای که با دو بال خود پرواز می‌کند نیست، مگر اینکه امت‌هایی همانند شما هستند، ما هیچ چیز را در این کتاب فروگذار نکردیم، سپس همگی به سوی پروردگارشان محشور می‌گردند (۶: ۳۸)) می‌پردازد.

3. (meta-analysis)

4. (Glass, G)

۱. دلیل انتخاب مرور نظام‌مند پیشینه پژوهش‌ها و نیز مطالعه مقالات با روش فراتحلیل از سال ۱۳۹۲، عدم وجود مقاله‌ای مرتبط با این موضوع در طی سال‌های ۱۳۹۱-۱۳۹۰ بوده است. ۲. چهار دهه از شکل‌گیری روش فراتحلیل تاکنون سپری شده است.

یافته‌های پژوهش

جدول ۱

مطالعات در حوزه	علوم قرآن وحدیث.
عنوان پژوهش	نقد و بررسی آراء مفسران در تفسیر «و ما من دابة فی الارض ولا طائر یطیر بجناحیه الا اّمم امثالکم».
سال اجرا	۱۳۹۸
روش تحقیق	در متن مقاله ذکر نشده ولی براساس عنوان مقاله نقد و بررسی همراه با توصیف و تحلیل است.
نام نشریه علمی	پژوهش‌نامه قرآن و حدیث.
مستندات	تفاسیر، کتب لغت، پرداختن به آیات قبل از این آیه، مطرح کردن بحث إعجاز علمی قرآن کریم.
چالش حقیقت یا مجاز	بدون اشاره ولی حقیقت گرفته شده است.
نقد و بررسی	تکرار بخشی از مطالب و دسته‌بندی‌ها، نپرداختن به همه تفاسیر در این رابطه و گزینش بدون دلیل، عدم ذکر رویکرد مفسران در شرح مطالب.

جدول ۲

مطالعات در حوزه	علوم قرآن وحدیث.
عنوان پژوهش	بررسی تطبیقی مفهوم اُمت با تکیه بر آراء تفسیری مفسران.
سال اجرا	۱۳۹۶
روش تحقیق	بررسی تطبیقی.
نام نشریه علمی	مطالعات تفسیری.
مستندات	تفاسیر، کتب لغت، سیاق، قرینه و دلایل خاص.
چالش حقیقت یا مجاز	بدون اشاره ولی حقیقت گرفته شده است.
نقد و بررسی	نرسیدن به یک مفهوم جامع و مانع در معنای اُمت. توجه به اتفاق نظر در نزد اکثر مفسران نسبت به وجود یک ریشه واحد برای آن. بیان راه حل اختلافات ذکر شده، با عنایت به سیاق، قرینه و دلایل خاص؛ عدم توجه به تفاوت در ریشه لغت، نزد برخی دیگر از لغویون همزمان با توجه به سیاق و قرائن در فهم آیه.

جدول ۳

مطالعات در حوزه	علوم قرآن وحدیث.
عنوان پژوهش	بررسی آراء مفسران قرآن در بازشناسی مفهوم «دابة الارض».
سال اجرا	۱۳۹۲
روش تحقیق	ذکر نشده است.
نام نشریه علمی	مطالعات قرآنی.
مستندات	استفاده گزینشی از تفاسیر، روایات، کتب لغت، قرائن، ارتباط با سایر آیات.
چالش حقیقت یا مجاز	در کل حقیقت گرفته شده ولی در برخی از واژگان مرتبط با این بحث، به معنای مجازی آن استناد شده است؛ مانند «طائر».
نقد و بررسی	با توجه به کاربرد «دابة الارض» در آیه ۳۸ سوره مبارکه الأنعام، انتظار می‌رفت در این پژوهش به چگونگی ارتباط آن با «اُمّه» و نیز «امثالکم» هرچند به طور مختصر، اشاره شود، تا تبیین دقیق‌تری نسبت به بازشناسی این مفهوم صورت گیرد. در ادامه بحث از «دابة الارض» با استناد به نظر مفسران آمده است، «دابة» جنبه‌ایست که هر موجود جاندار را دربر می‌گیرد (اعم از انسان یا غیر انسان)؛ البته به مقابله با «طائر» نیز توجه شده است. بدین صورت که «دابة» موجودات در حال حرکت از نوع آهسته، در زمین هستند. در ادامه با استناد به آیه (الشوری: ۲۹) که به خلقت و پراکندگی «دابة» در آسمان‌ها و زمین اشاره دارد به پاسخ مفسرانی اشاره می‌کند که احتمال می‌دهند در آسمان‌ها نیز موجوداتی مانند انسان‌ها در توانایی راه رفتن وجود داشته باشد و ما از آن بی‌خبریم. بر این اساس، «دابة» اختصاصی به موجودات زمینی ندارد. در پایان بحث از گستره معنایی «دابة» نیز با توجه به جایگاه ویژه «دابة» در آفرینش و مقایسه آن با برخی دیگر از آیات قرآنی مانند

۱. دلیل قرار گرفتن این پژوهش در روند فراتحلیل این است که، هرچند میان «دابة» و «الارض» ارتباط نزدیکی وجود دارد، ولی نباید آن را یکی دانست. زیرا در آیاتی از قرآن کریم، «دابة» بدون ترکیب اضافی آمده است (ر.ک، النور: ۴۵).

(الرحمن: ۲۲)، به نقل از دیدگاهی که استناد آن نامعلوم است، مسأله زمینی بودن «دابه» را مطرح می‌نماید (حاجی اسماعیلی و علی‌عسگری، ۱۳۹۲ ش). پژوهشگر دینی معاصر، به جمع‌آوری دیدگاه‌های قبلی پرداخته تا شاید بتواند مفهوم‌شناسی ترکیب «دابه الارض» را بیابد، اما توانسته است به‌طور کامل، ابهام‌های مطرح را، با توجه به شبکه‌ی معنایی مرتبط با «دابه» روشن نماید. لذا اگر از همان ابتدا حقیقت یا مجاز بودن این ترکیب به بحث گذاشته می‌شد، نسبت «دابه الارض» با «امثالکم» در انتهای آیه ۳۸ سوره مبارکه الانعام نیز مشخص می‌شد. علاوه‌براین، از مطالعه مجموع آنچه در مقاله (حاجی اسماعیلی و علی‌عسگری، ۱۳۹۲ ش) مشاهده گردید، شاید بتوان نکته تازه‌ای را نیز مطرح کرد و آن اینکه، با توجه به دیدگاهی که معنای «دابه» را هر صاحب حیاتی می‌داند که دارای ویژگی خاصی از جمله، حرکت آهسته اوست؛ این حرکت آهسته حتی با پرواز در آسمان یا راه رفتن در روی زمین به‌طور همزمان منافاتی ندارد. زیرا به نظر می‌رسد، آنچه «دابه» را متمایز کرده است، قدرت تمرکز اوست. این قدرت اگر به راه حق استفاده شود مورد تحسین است و اگر از آن سوءاستفاده شود، بدترین نوع «دواب» شکل می‌گیرد (الأنفال: ۲۲). بر این اساس، می‌تواند شامل گروهی از خاصان هر امتی شود که توانسته‌اند با تمرکز، قدرت شگرفی را به نمایش بگذارند و آن را محقق سازند. ولی اگر از ایمان دور افتند و با حقایق ایمانی، برخوردی شبیه افراد کر و لال داشته‌باشند و نه کور (چون دیده‌اند، اما نسبت به بیان آن مانند کر و لال ها رفتار می‌کنند)، جزء بدترین مخلوقات به حساب می‌آیند. پس در این صورت یا «دابه» حقیقت است و موجودی است که با قدرت تمرکز خاصش که توأم با آهستگی، جنبندگی و حرکت است، از سایر موجودات متمایز می‌شود و تفاوتی نمی‌کند که انسان باشد یا غیر انسان، در آسمان باشد یا در زمین. ولی اگر استعاری باشد باز هم به حقیقتی دیگر اشاره دارد؛ بدین‌صورت که از تمرکز انسان که یک امر درونی و شناخته شده‌است و نمونه کوچکی است از شرط تحقق آرزوهای او، برای فهم بهتر جریان بزرگتری از تمرکز که در سطح هستی و در قالب موجودات گوناگون، پراکنده است، استفاده شده است، تا انسان را از خودآگاهی به خداآگاهی برساند. لازمه چنین شناختی، مطالعه دقیق آیات الهی در آسمان و زمین و از جمله خود انسان است. در این صورت، از حقیقت یا واقعیت، برای آگاهی‌های بیشتر نسبت به حیات خود و سایر موجودات بهره‌برداری می‌نماید.	
---	--

جدول ۴

مطالعات در حوزه	علوم قرآن و حدیث.
عنوان پژوهش	معناشناسی در زمانی واژگان قرآن در تفسیر المیزان.
سال اجرا	۱۳۹۴
روش تحقیق	توصیفی - تحلیلی
نام نشریه علمی	پژوهش‌نامه معارف قرآنی.
مستندات	تفسیر المیزان، کتب لغت، پذیرش ترفیع معنایی برای واژگان قرآنی
چالش حقیقت یا مجاز	بدون اشاره، ولی مجاز گرفته شده است.
نقد و بررسی	عدم ذکر آیه (۶/ ۳۸) به‌عنوان یکی از مصادیق بارز و مشخص نبودن دلیل گزینش برخی از آیات و واژگان قرآنی.

جدول ۵

مطالعات در حوزه	فلسفه.
عنوان پژوهش	بررسی تبیین علامه طباطبایی از شعور همگانی موجودات در تفسیر المیزان.
سال اجرا	۱۳۹۳
روش تحقیق	توصیفی - تحلیلی.
نام نشریه علمی	معرفت فلسفی.
مستندات	آثار علامه طباطبایی با محوریت تفسیر المیزان، ادله عقلی و نقلی مورد استناد علامه، تحلیل منابع عقلی و نقلی.
چالش حقیقت یا مجاز	حقیقت گرفته شده است اما نه کاملاً مطابق با مبانی فلسفی علامه طباطبایی، بلکه با دلالت التزامی آیات و روایات مورد استناد علامه.
نقد و بررسی	نویسنده بر درستی تبیین و دلیل عقلی علامه که براساس آیات و روایات بوده، تردید نموده است اما در نهایت با نقد و توسعه در مبانی فلسفی ایشان و نیز استفاده از ظاهر آیات و روایات مورد استناد علامه طباطبایی، به مفهوم حقیقی در شعور همگانی موجودات معتقد است. علاوه بر این، در خلال این پژوهش می‌توان موضع علامه را در تقدم نقل بر بنیان‌های فلسفی ایشان، در جایی که نقل معتبر وجود دارد، نشان دهد. اما با توجه به نگاه فلسفی در این مقاله، درباره این مدعا که حیات زمین، منشأ علم بودن آن را اثبات می‌کند، توضیحی داده نشده است (در بحث ادله نقلی در چیستی علم با توجه به (فصلت: ۳۹). همچنین نویسنده این پژوهش بهترین داوری در بدترین رویارویی با مسئله شعور یا عدم شعور جانداران را توقف در اظهار نظر در این مسئله می‌داند؛ هر چند مدعی است این شعور قابل تحقق است و مشکل در مشخص کردن چگونگی و زمان آن است.

جدول ۶

مطالعات در حوزه	علوم قرآن و حدیث
عنوان پژوهش	معناشناسی تاریخی اوصاف حضرت ابراهیم علیه‌السلام در قرآن کریم؛ مطالعه موردی واژگان حنیف، مسلم، آوآه، أمّہ، أسوہ.
سال اجرا	۱۳۹۸
روش تحقیق	توصیفی - تحلیلی با رویکرد ساختاری.
نام نشریه علمی	پژوهش‌نامه معارف.
مستندات	قرآن کریم، دانش‌های زبان‌شناسی - ریشه‌شناسی و معناشناسی.
چالش حقیقت یا مجاز	پذیرش معنای انتزاعی «قاصد و مقصود» در ریشه‌شناسی واژه‌های «أم و أمّہ» و قرار گرفتن «أمّہ» در کنار «أسوہ» بر محور جانشینی.
نقد و بررسی	در معناشناسی واژه «أمّہ» ملاک را عقیده یا قصد واحدی که باعث ارتباط جماعتی با یکدیگر می‌شود دانسته است. بر این اساس اگر آیه ۳۸ سوره مبارکه الأنعام در این تحقیق به‌عنوان یکی از مصادیق مورد بررسی قرار می‌گرفت، تمامی افراد «دایه» و «طائر» در عقیده و قصد واحد داشتن همانند انسان خواهند بود، درحالی که نیاز به وجود شواهد و قرائن کافی برای اثبات آن دارد. علاوه بر این لازم است ارتباطی میان این سطح از معانی واژگان قرآنی با آنچه در سطح واقعیات می‌گذرد برقرار شود که این مسأله نیازمند مطالعات بین‌رشته‌ایست. همچنین نویسنده در پایان بحث ریشه‌شناسی معتقد است: دو «أمّہ» وجود دارد: یکی به معنای (قبیله) است و دیگری در معنای (قاصد و مقصود). در این صورت مشخص کردن و تفکیک مصادیق واژه «أمّہ» در تمامی آیاتی که در آن «أمّہ» به کار رفته و نیز بیان علت تطابق آن بر یک معنا (عقیده یا قصد واحد داشتن) که دستاورد دانش معناشناسی بود، ضروری است.

جدول ۷

مطالعات در حوزه	فلسفه و کلام اسلامی.
عنوان پژوهش	بررسی مبانی تسبیح موجودات از منظر علامه طباطبایی در المیزان.
سال اجرا	۱۳۹۳
روش تحقیق	توصیفی - تحلیلی.
نام نشریه علمی	معرفت.
مستندات	تفسیر المیزان، زیر ساخت‌های اندیشه عرفانی علامه طباطبایی، کتب لغت، استنتاج، استدلال، برخی اصول فلسفی مانند تشکیک وجود.
چالش حقیقت یا مجاز	حقیقت گرفته شده است.
نقد و بررسی	هرچند به تبیین فلسفی بحث تسبیح موجودات و وجود مراتب علم و آگاهی در میان آنان پرداخته شده است ولی فایده این آگاهی‌ها را فقط در وجود زبان خاص در تسبیح، خلاصه نموده است. ایشان بین ادراک و اطاعت ملازمه برقرار کرده‌اند اما وجود این ملازمه را بین ادراک و مآذونیت منتفی می‌داند و دلیل آن را تأمل در استعمالات قرآنی مانند (الأعراف: ۵۸) می‌داند. همچنین با توجه به تقسیم اذن به تکوینی و تشریعی، اشکال نفی سریان درک و شعور در همه موجودات را می‌پذیرد. اما مسئله اینجاست که موضوع تقسیم اذن به تکوین و تشریع را درباره اطاعت، تسبیح، سجده نیز می‌توان طرح نمود و مجدداً خود را در چالش حقیقت یا مجاز بودن این دسته از آیات یافت. لذا حل مسئله به صورت فراگیر مشاهده نمی‌شود. البته نکته قابل توجه در این تحقیق، تلاش برای تفکیک میان علم و شعور انسان با سایر موجودات است که بهترین دلیل برای اثبات آن را در دلالت التزامی آیات و روایات (نقل) پی‌جویی می‌کند، نه بر اساس مبانی فلسفی در المیزان.

جدول ۸

مطالعات در حوزه	علوم قرآن و حدیث
عنوان پژوهش	شعور موجودات در قرآن و روایات؛ علم و ادراک از دیدگاه اندیشمندان با تطبیق بر آیات و روایات (شماره، ۱).
سال اجرا	۱۳۹۷
روش تحقیق	شرح و تحلیل متن و کشف حقایق.
نام نشریه علمی	دانش‌ها و آموزه‌های قرآن و حدیث.
مستندات	قرآن و حدیث، کتاب‌های فیلسوفان، متکلمان، مفسران، محدثان، عارفان بزرگ مسلمان، تفکیکیان و یافته‌های دانشمندان فیزیک و طبیعت.
چالش حقیقت یا مجاز	در این شماره به تفکیک انواع دیدگاه‌های قرآنی، روایی، فلسفی و کلامی در بحث علم و ادراک پرداخته شده است و نظر صریحی در این رابطه به خودی خود مشاهده نشد اما امکان دریافت نتیجه بحث براساس مبانی فلسفی یا روایی و قرآنی وجود دارد که به حقیقت شمردن وجود آگاهی در تمامی موجودات گرایش دارند.
نقد و بررسی	نویسنده بر اساس مبنای حجیت ظهور، در آیات و روایات، به بحث پرداخته‌است و وجه جامع شعور، ادراک و علم را «آگاهی» می‌داند هرچند مرتبه ضعیف آن را شعور لحاظ کرده است. ولی در نهایت به فایده این آگاهی‌ها، در عصر حاضر نپرداخته‌است.

جدول ۹

مطالعات در حوزه	علوم قرآن و حدیث.
عنوان پژوهش	شعور موجودات در قرآن و روایات؛ چیستی و مراتب شعور از دیدگاه اندیشمندان با نگاهی به آیات و روایات، (شماره، ۲).
سال اجرا	۱۳۹۷
روش تحقیق	شرح و تحلیل متن و کشف حقایق.
نام نشریه علمی	دانش‌ها و آموزه‌های قرآن و حدیث.
مستندات	قرآن و حدیث، کتاب‌های فیلسوفان، متکلمان، مفسران، محدثان، عارفان بزرگ مسلمان، تفکیکیان و یافته‌های دانشمندان فیزیک و طبیعت.
چالش حقیقت یا مجاز	به آن اشاره نگردیده است اما نفس پرداختن به شعور و آگاهی (حقیقت) یا عدم شعور (مجاز) سایر موجودات را در فهم بهتر توحید ربوبی مفید می‌داند. نویسنده متوجه اهمیت پرداختن به هر دو شکل موضوع شده است.
نقد و بررسی	نویسنده معتقد است: آگاهی و شعور ساری در همه موجودات، حتی نباتات و جمادات هم ماهیتاً نور و ظهور است؛ چراکه اگر علم در موجودی، ماهیتی غیر از نور داشته باشد، تاریکی بوده و دیگر نمی‌توان به آن، علم گفت. بنابراین سؤالاتی که مطرح می‌شود این است که آیا معنای این نور بودن علم در حقیقت همان وجود موجودات و بحث ذاتی بودن آن است که دانش فلسفه به آن پرداخته است؟ یا اینکه آیا بنابر آنچه از آیات روایات استفاده می‌شود، این نور و آگاهی هر موجودی را در نوع و خودش، دارای اُمتی یکپارچه می‌کند؟ و آیا این اُمت یکپارچه، بنا بر نور بودنش، لازم است با سایر انواع نور در ارتباط سازنده و تکاملی باشد؟ و اگر چنین باشد کم و کیف آن چگونه است؟

جدول ۱۰

مطالعات در حوزه	علوم قرآن و حدیث.
عنوان پژوهش	شعور موجودات در قرآن و روایات؛ تسبیح موجودات، چیستی و مراتب آن، (شماره، ۳).
سال اجرا	۱۳۹۷
روش تحقیق	شرح و تحلیل متن و کشف حقایق.
نام نشریه علمی	دانش‌ها و آموزه‌های قرآن و حدیث.
مستندات	قرآن و حدیث، کتاب‌های فیلسوفان، متکلمان، مفسران، محدثان، عارفان بزرگ مسلمان، تفکیکیان و یافته‌های دانشمندان فیزیک و طبیعت.
چالش حقیقت یا مجاز	حقیقت دانسته شده است.
نقد و بررسی	اشارات متعدد قرآن کریم به تسبیح موجودات، عاملی برای پیگیری مفسران و اندیشمندان حوزه دین در موضوع شعورمندی موجودات مادون انسانی دانسته شده است. لذا پژوهشگر با پیش‌فرض حقیقت بودن ظواهر همه آیات، به بررسی و تبیین دیدگاه‌های مختلف درباره‌ی نشانه‌های شعور و ادراک سوق داده است. البته نویسنده تفاوت میان موجودات مادون انسانی و سایر موجودات قائل است که درباره آن توضیح نداده است. نکته حائز اهمیت در این پژوهش توجه به خودآگاهی انسان و بایسته‌هایی است که باید مورد توجه انسان باشد اما متأسفانه کم و کیف این بایسته‌ها و دامنه آن مشخص نیست.

جدول ۱۱

مطالعات در حوزه	علوم قرآن و حدیث.
عنوان پژوهش	شعور موجودات در قرآن و روایات؛ تکلیف موجودات، چیستی و مراتب آن، (شماره، ۴).
سال اجرا	۱۳۹۸
روش تحقیق	شرح و تحلیل متن و کشف حقایق.
نام نشریه علمی	دانش‌ها و آموزه‌های قرآن و حدیث.
مستندات	قرآن و حدیث، کتاب‌های فیلسوفان، متکلمان، مفسران، محدثان، عارفان بزرگ مسلمان، تفکیکیان و یافته‌های دانشمندان فیزیک و طبیعت.
چالش حقیقت یا مجاز	حقیقت دانسته شده است.
نقد و بررسی	توجه به اشارات آیات قرآن و بررسی احادیث معصومان علیهم‌السلام، نوعی خودآگاهی را برای موجودات و ذرات عالم هستی به اندازه‌ی سعه‌ی وجودی و به میزان شعورشان و با توجه به توان رفتاریشان، ثابت می‌کند که ثمره آن در انجام تکلیف و وظیفه دانسته شده است. اینکه این خودآگاهی چگونه می‌تواند در یک مسیر پایدار، میان انسان و سایر موجودات، زیست حقیقی و یا زیست قرآنی را شکل دهد پرسشی است که همچنان باقی است.

جدول ۱۲

مطالعات در حوزه	علوم قرآن و حدیث.
عنوان پژوهش	شعور موجودات در قرآن و روایات؛ حشر و گواهی موجودات؛ حقیقت، مراتب و آثار اعتقادی آن، (شماره، ۵).
سال اجرا	۱۳۹۸
روش تحقیق	شرح و تحلیل متن و کشف حقایق.
نام نشریه علمی	دانش‌ها و آموزه‌های قرآن و حدیث.
مستندات	قرآن و حدیث، کتاب‌های فیلسوفان، متکلمان، مفسران، محدثان، عارفان بزرگ مسلمان، تفکیکیان و یافته‌های دانشمندان فیزیک و طبیعت.
چالش حقیقت یا مجاز	حقیقت دانسته شده است.
نقد و بررسی	پذیرش این مطلب که همه‌ی موجودات، محسوس شده و به اندازه‌ی سعه‌ی وجودی، درک و شعورشان حساب پس می‌دهند و با تسبیح، سجده، نطق، حشر، گواهی و دیگر مؤلفه‌های شعور در موجودات، آثار و کارکردهای تربیتی، حقوقی، بهداشتی و نظری به بار می‌آورد، می‌تواند به عنوان یک مبنا در علوم انسانی قرآن بنیان با نوعی اندیشه‌ورزی نظام‌مند همراه شود و نظم نوینی را برای زیست بشری به ارمغان بیاورد. لذا ضروری است پس از اثبات موضوع، هر آن‌چه این هدف را محقق می‌سازد، مانند مطالعات و تحقیقات بین‌رشته‌ای یا میان‌رشته‌ای همت گماشت.

جدول ۱۳

مطالعات در حوزه	کلام اسلامی.
عنوان پژوهش	حشر حیوانات از منظر عقل و نقل.
سال اجرا	۱۳۹۴
روش تحقیق	ذکر نشده است.
نام نشریه علمی	فصلنامه کلام اسلامی.
مستندات	قرآن کریم، احادیث، تفاسیر، کتب لغت و اصطلاح‌شناسی واژگان در علم فلسفه، کلام اسلامی و علوم قرآنی، شبکه معانی قرآنی و روایی درباره حیوانات.
چالش حقیقت یا مجاز	حقیقت دانسته شده است.
نقد و بررسی	با وجود پرداختن به بحث حقیقت و مجاز در آیه، نویسنده تنها در پرسش و پاسخ‌های کلامی گذشته متوقف شده است و مسائل مطرح در کلام جدید را مطرح ننموده است.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

۶. با در نظر گرفتن تفسیر مستقل بحث (أمم أمثالکم) از آیات قبلی، پژوهشگران دینی به وجوهی چون شباهت انسان و سایر موجودات در مخلوق بودن، شناخت و عبادت خدا، ضبط اعمال آنان برای روز حشر، اُمت بودن و زندگی اجتماعی داشتن، هدایت و ضلالت ایشان اشاره کرده‌اند.

۷. بنابر آنچه از آراء لغویون توسط پژوهشگران دینی استخراج شده است، بعد زیست اجتماعی جنبنده‌گان و به تبع آن لوازمش، نمودار می‌شود.

۸. در صورت توجه به ارتباط میان این آیه با آیات قبل و همچنین توجه به مفهوم واژه‌ی «أمم»، بحث إعجاز علمی در این آیه برجسته می‌شود. به عبارت دیگر، بحث اُمت بودن حیوانات و تعاملات اجتماعی آن‌ها، می‌تواند همان آیه‌ای باشد که کفار خواسته‌اند؛ اما همان‌طور که در آیه‌ی قبل از آن آورده شده، بیشترشان (کفار) علم ندارند و البته دلیل آن هم این است که تلاشی برای درک حقیقت از طریق واقعیات بیرونی انجام نمی‌دهند.

۹. نتایج آماری بررسی ۱۷۰ تفسیر توسط برخی از پژوهشگران نشان داده است که برای فهم یک آیه، تعداد ۱۳۵ مورد از تفاسیر

۱. همراهی مفهوم اُمت در قرآن با معانی دیگری همچون زمان، دین، قصد، مدت، آیین، روش و مقتدا.
۲. عدم پابندی در تفسیر معنای اُمت به یک اصل و ریشه واحد. به عبارت دیگر اتحاد نظری در اختلاف معانی درباره ریشه لغوی اُمت وجود دارد.
۳. اذعان به عدم ارتباط میان معانی لغوی و معنای اصطلاحی در همه تحقیقات.
۴. توجه به سیاق، قرینه و دلیل دیگر برای شفاف‌تر شدن مفهوم شناسی از واژه اُمت.
۵. در صورت تمرکز روی همانندی در اُمت بودن جنبنده‌گان و پروازکنندگان با دو بال با انسان، و فروگذار نکردن هیچ امری در این باره و در نهایت حشر همه آنان، ارتباطی با آیات قبل به‌منظور تأکید بر قدرت الهی ایجاد می‌شود که در این صورت وجه مجاز و حقیقت بودن آن در هر دو صورت، قابل طرح است.

در حوزه اجتماعی و مدنی، مشاهده نشد؛ شاید دلیل آن نپرداختن به اصول و مبانی تئوریک و فلسفی این مسأله باشد نه فقدان وجود اصل پرداختن به این موضوع و نه حتی شرح و تفصیل آن در متون اسلامی.

۱۷. در صورت پذیرش حقیقت بودن این آیه می‌توان خداآگاهی و خودآگاهی اجتماعی را توسعه بخشید و در صورت مجاز دانستن آن به افزایش خودآگاهی فردی کمک نمود. البته گفت‌وگوی سازنده میان متخصصان علم و دین، بازنگری در مبانی فلسفه اسلامی، شکل‌گیری دانش فلسفه زیست با نگاه دوباره به فلسفه اسلامی و گفت‌وگوی آن با فلسفه غرب بر اساس آنچه فهم آیات الهی را مشترک می‌سازد، از دیگر نتایج ترکیب داده‌هاست که می‌توان آن را با استفاده از روش فراتحلیل، پیشنهاد داد.

۱۸. تلاش‌های پژوهشگران متون دینی در فهم آیه مورد نظر با نگاه به سایر آیات مرتبط با آن، قابل توجه است؛ ولی اگر روش آن‌ها بر مبنای وارد شدن در صورت‌های مختلف آیه (اعم از حقیقت یا مجاز)، ترکیب داده‌ها و مقایسه نتایج بود، تبیین فراگیرتری از ایشان نسبت به برخی از دغدغه‌های امروزی جوامع بشری همچون: حق حیات برای همه، چگونگی نوع تعامل با جهان آفرینش، آگاهی و کشف چگونگی برقراری ارتباط مفید میان انسان و سایر اجزاء هستی و نیز پدیدآورنده آن‌ها، مشاهده می‌شد.

۱۹. از آنجایی که پژوهش حاضر، به‌منظور ارائه تفسیری جدید از آیه ۳۸ سوره مبارکه الأنعام نوشته نشده است و تنها به دنبال مرور نظام‌مند و تحلیل، تحلیل‌های تحقیقات و پژوهش‌های قبلی صورت گرفته است، به‌طور مشخص می‌توان یک راهکار اولیه و اساسی را در ارتباط با این دست از آیات پیشنهاد داد. زیرا در برداشت از مفاهیم این‌گونه آیات، اغلب پژوهشگران دینی معاصر، گاه بدون اشاره به مجاز یا حقیقت بودن واژگان و ترکیب‌های موجود در آیه، دست به تحلیل و حتی تفسیر زده‌اند و همین امر باعث شده است تا نتوانند به نظرات فراگیر و اثرگذاری دست یابند. بنابراین مشخص نمودن جایگاه حقیقت یا مجاز در ابتدای بحث از این آیات، و شرح هر دو صورت آن، با توجه سطح و نوع مخاطب، شفافیت و روشنگری بیشتری حاصل می‌کند.

به برخی نکات قابل توجه آیه ۳۸ سوره مبارکه الأنعام اشاره کرده‌اند (چه مستقل از آیات قبلی‌اش و چه مرتبط با آن‌ها) درحالی که ۳۳ مورد دیگر، درباره آن سکوت کرده‌اند.

۱۰. با بررسی نظرات برخی مفسران مطرح همچون شیخ طوسی، امین‌الاسلام طبرسی و رشید رضا درباره مفاهیم این آیه و آیات مرتبط با آنکه مورد توجه برخی از مقالات مورد بررسی بود، می‌توان به این نتیجه رسید که آنان به‌طور ضمنی به توسعه در معانی بدون دلیل خاص، مجوز داده‌اند.

۱۱. میزان پژوهش‌هایی که، «أمم أمثالکم» را موجودات صاحب شعور دانسته‌اند -در معنای حقیقی خود استعمال شده است - تفاوت معناداری با پژوهش‌هایی دارد که معنای مجازی آن مد نظر است. در همین راستا تقریباً کمتر از نیمی از تحقیقات انجام شده درباره «أمم أمثالکم» به شعور تسبیح آور موجودات مرتبط شده است.

۱۲. میزان تأکید بر «أمم أمثالکم» به‌منظور تربیت‌پذیری انسان و در تعامل سازنده‌اش با طبیعت مورد توجه یکسان پژوهش‌های بررسی شده نیست.

۱۳. شعور و ادراک موجودات، یکی از مسائل جذّاب و مورد مطالعه‌ی برخی از تحقیقات مورد بررسی بود که مباحث گسترده‌ای درباره‌ی حقیقی بودن آن برپایه‌ی آیات و روایات و حتی مبانی فلسفه اسلامی مطرح شده است.

۱۴. برخی از اختلافات در دانش‌های مختلف، از روی تفاوت در برداشت‌هاست. بنابراین اگر درباره یک موضوع خاص یا مفاهیم مرتبط با آن پژوهش‌هایی صورت گرفته باشد که بتوان با استفاده از روش فراتحلیل، همه آن‌ها را مورد مطالعه مجدد قرار داد و با یکدیگر مقایسه نمود، احتمال اینکه بتوان به یک نتیجه واحد یا حداقل نتایج کاربردی و اثرگذار دست‌یافت، وجود دارد.

۱۵. با استفاده از روش فراتحلیل، مشاهده گردید که پژوهش‌های قابل توجهی تلاش نموده‌اند دیدگاه دین را نسبت به شعور موجودات مشخص نمایند، لذا این دسته از مطالعات قادر خواهند بود با گردآوری مهم‌ترین و شاخص‌ترین دیدگاه‌ها، میزان اشتراک نظر یا رویکردها را نسبت به شعور موجودات، نمایان ساخته و آن‌ها را با توجه به ظواهر و بواطن قرآن و حدیث، مورد بررسی مجدد قرار دهند.

۱۶. با وجود به رسمیت شناخته شدن حقوق جاندارانی مانند حیوانات و پرندگان، توسط آیات و روایات، پژوهش‌های ارزنده و کارآمدی

References

- Al-Quran al-Karim, 2018, translated by Makarem Shirazi, Nasser, Tehran, Department of Islamic History and Education Studies. (in Persian).
- Azimi Shandabadi, Ali, (2017). Consciousness of beings in the Quran and hadiths (2), the nature and levels of consciousness from the point of view of thinkers by looking at the verses and hadiths. *Knowledge and teachings of Quran and Hadith*, first year, (2): 119-140. (in Persian).
- Azimi Shandabadi, Ali. Spring (2018). Consciousness of creatures in Quran and hadiths (4), duties of creatures, what they are and their levels. *Knowledge and teachings of Quran and Hadith*, first year, (4): 107-130. (in Persian).
- Azimi Shandabadi, Ali. Summer (2017). The consciousness of creatures in the Quran and hadiths; Science and understanding from the perspective of thinkers by applying verses and narrations. *Knowledge and Teachings of Quran and Hadith*, first year, (1): 114-144. (in Persian)
- Azimi Shandabadi, Ali. Summer (2018). Consciousness of beings in the Quran and hadiths (5), gathering and evidence of beings; its truth, status and its religious effects. *Knowledge and teachings of Quran and Hadith*, second year, (5): 111-133. (in Persian).
- Azimi Shandabadi, Ali. Winter (2017). Consciousness of beings in the Quran and hadiths (3), glorification of beings, what they are and their levels. *Knowledge and teachings of Quran and Hadith*, first year, (3): 120-144. (in Persian).
- Broumand, Mohammad Hossein; Jodavi, Amir and Shahbazi, Samiye. (2018). Criticism of the opinions of the commentators in the interpretation of "There is not a moving (living) creature on earth, nor a bird that flies with its two wings, but are communities like you ". *Qur'an and Hadith Research Journal*, (25): 33-57. (in Persian).
- Haji Ismaili, Mohammad Reza and Ali Asgari, Faeze. Winter (2013). Examining the opinions of the commentators of the Qur'an in recognizing the concept of "Dabbatol-ar-de". *Qur'anic studies*, fourth year, (16): 107-122. (in Persian).
- Hashemi pour, Sedighe Sadat. Azar (2014). Investigating the basics of glorifying beings from the perspective of Allameh Tabatabai in Al-Mizan. *Marefat*, (series 204), (9):59-73. (in Persian)
- Hunter, J. E., & Schmidt, F.L. (1990). *Methods of Meta-analysis: Correcting error and bias in research finding*. Newbury park, CA: sage.
- Izanlou, Balal and Habibi, Mojtaba. (2011). Meta-analysis in social and behavioral science research: A review of benefits, straits, and methodology. *Behavioral Science Research*, 9 (1): 70-82.
- Khakpour, Hossein and Belurdi, Maryam. Summer (2014). Temporal semantics of Quranic words in Al-Mizan interpretation. *Research Journal of Quranic Studies*, (Afagh Din), 6th year, (21): 43-68.
- Latifi, Rahim and Karimi Mohammad Dawood. (2014). The Resurrection of animals from the point of view of reason and narration. *Islamic Theology*, Volume 24, (96): 109-87. (in Persian).
- Mirahmadi, Abdullah; Ebrahimi, Musa and Hadi, Ali Asghar. Autumn and winter (2018). Historical semantics of Prophet Abraham's attributes in the Holy Qur'an: a case study of the words Hanif, Muslim, Awwah, Omma, Os-wa, *Quranic researches in language and literature*, Lorestan University, 4th year, (8): 41-59. (in Persian).
- Mohitie Ardakani, Mohammad Ali. (2013). Examining Allameh Tabatabai's explanation of universal consciousness of beings in Tafsir al-Mizan. *Philosophical Knowledge*, (4): 39-70. (in Persian)
- Mosallaei pour, Abbas and Parvini, Ayoub. Spring (2016). A comparative study of the concept of Ommat based on the interpretation opinions of commentators. *Interpretive Studies*, Volume 8, (29): 91-104. (in Persian)
- Rosenthal, R. (1991). *Meta –analytic procedures for social research*. (Revised). (*Applied social research methods series*), Volume 6. Newbury park, CA: sage
- Sohrabi Fard, Nasreen. Winter (2015). A review of the basics of metaanalysis. *Iranian psychologists*, third year, (10): 171-169. (in Persian).
- Wolf, Fredric (1986) , *Meta - analysis Quantitative Methods for Research Synthesis*, Volume 59, SAGE Publications.